

FILOZOFSKI FAKULTET DRUŽBE ISUSOVE

Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji

Studij filozofije i religijske kulture

Seminarski rad na temu:

Baruch de Spinoza

Seminar: Povijest filozofije na Filozofija.org

Mentor: prof. Anto Mišić

Studentica: Sanja Benko

Zagreb, 2007.

KRATAK PREGLED SPINOZINA ŽIVOTA

Baruch de Spinoza rođen je u Amsterdamu 1632. godine. Njegovi su roditelji prebjegli u Nizozemsku s ostalim židovskim obiteljima u bijegu od inkvizicije. Već je od mladih dana imao pristup raznim učenim štivima pa je proučavao Majmonida, Kopernika, Keplera, Galileja... Nakon nekog vremena kršćanske i židovske dogme više ne zadovoljavaju njegov razum, stoga počinje istraživati. Proučava matematiku ostale prirodne znanosti te novu filozofiju. Velik su utjecaj na njega imali Campanella, Bacon, Machiaelli, Leibniz, te posebice Descartes. U svom traženju odvaja se od svoje židovske tradicije što je rezultiralo izopćenjem iz židovske zajednice. Zbog toga već vrlo rano proživljava svoj vlastiti nauk o nužnosti¹ kao djelovanju iz vlastite naravi.² Tokom života, bio je dosta boležljiv dok ga napokon nije sustigla i sušica koja mu je konačno uništila zdravlje. Umire 1677.³

Tokom života Spinoza je napisao mnoga djela, a ona poznatija su: «Načela filozofije Renea Descartesa», «Metafizika misli», «Rasprava o poboljšanju razuma» (služi kao propedeutika u njegovu kasnije razvijenu etiku), «Teološko-političke rasprave» (pokušaj odvajanja filozofije od teologije), te «Etika» (prikazana geometrijskom metodom).

Djelo «Etika» podijeljeno je u odlomke: «O bogu», «O naravi i porijeklu duha», «O afektima», «O ljudskom ropstvu» i «O moći razuma ili o ljudskoj slobodi».

SPINOZINA OSOBNOST I PITANJE VJERE

Spinoza je bio revolucionaran mislilac jer je strogo odvajao religiju⁴ od vjere.⁵ Religiju je preispitivao, raspravljao o njoj, dok se u vjeru nije volio petljati. Opće

¹ «Realno (ili fizički) nužno jest ono događanje koje bezuvjetno mora nastupiti, ako su i kad su svi uvjeti za to dani». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik* (Zagreb, Matica hrvatska, 1965.), 281.

² Narav ili «priroda (lat. natura) (...) pod prirodom neke stvari razumijeva se i njezina suština, specifičnost, osnovna struktura». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 323.

³ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije* (Zagreb, Školska knjiga, 1997.), 191-193.

⁴ «Fenomenološki se religija često definira kao «ophođenje sa svetim», pri čemu «ophođenje» može imati veliku širinu značenja i obuhvatiti teoretske, estetske i religiozne čine. (...) Religija u užem smislu

poznate odrednice za te pojmove su da je religija skup čina, obreda i razmišljanja o nadnaravnom, dok je vjera osobni susret s nadnaravnim. Tu je Spinoza stavljao posebni naglasak na osobni susret, držeći se strogo mišljenja da svaka pojedina osoba doživljava Boga na svoj osobni način. Prema tome, ne postoje ni dvije osobe na cijelom svijetu koje će nadnaravno pojmiti na jednaki način. S obzirom da se ovdje radi o osobnom uvjerenju, vlastitoj volji za to vjerovanje, Spinoza je bio vrlo oprezan te je tvrdio da se vjera ne bi smjela preispitivati, toliko dugo dokle osoba po toj vjeri djeluje u korist Boga. Za Boga je korisno isključivo pravilno, pravedno djelovanje koje nije namjerno usmjereno uništenju bića i/ili bitka.⁶

Bio je vrlo tolerantan te je svakome ostavljao njegovo pravo na predrasude:

«Puštam svakome da živi po svojoj pameti i tko hoće neka umre za svoju sreću ako ja smijem živjeti za ono istinito». S takvim stavom, odlučno je branio slobodu filozofiranja i izricanja vlastitog mišljenja.⁷

Naime, Spinoza je izveo zaključak da sve ljudske predrasude zapravo počivaju na pretpostavci da postoje svrhe. Ljudi kao ograničena bića, rađaju se nesvjesna svih uzroka.⁸ Tokom života teže onome što njima najviše koristi, a da pritom ne gledaju što je tome uzrok.⁹ Tako si za ciljeve postavljaju neke svrhe, nešto čemu teže te se kao takvi smatraju slobodnima. Te samovoljno postavljene svrhe rezultiraju predrasudama.

naziva se (...) ona odana i socijalna spremnost koja prihvaća štovanje Boga». Cit.: Rahner, K., Vorgrimler, H., *Teološki rječnik* (Đakovo, Forum bogoslova, 1992.), 486.

⁵ «Vjera u najopćenitijem smislu riječi znači slobodno prihvatiti izjave neke osobe u povjerenju prema njoj. Time je već rečeno da se kod te vjere uvijek radi o odnosu između osoba, koji stoji ili pada s vjerodostojnošću onoga kome se vjeruje. Vjera u tom smislu razlikuje se od dokazanog znanja i od neutemeljenog paradoksa «slijepoga» povjerenja». Cit.: Rahner, K., Vorgrimler, H., *Teološki rječnik*, 649.

⁶ «Bitak (grč. einai, lat. esse) (...) u ontologiji ne označuje (...) ništa drugo nego da biće uopće «jest», a ne da nije». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 59.

⁷ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 202.

⁸ «Uzrok (lat. causa) objektivna stvarna promjena koja nužno dovodi do neke stvarne promjene (učinak, posljedica), što se produžuje u daljnjem uzročno-posljedičnom nizu (kauzalni lanac)». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 417.

⁹ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 224.

BOG I METAFIZIKA ČOVJEKA

U «Etici», kao i sve ostalo obrađeno u tom djelu, Bog je prikazan geometrijskom metodom. Kod Spinoze geometrijska je metoda univerzalna te je stoga primjenjiva čak i na Boga. Ona omogućuje znanstvenu izvjesnost etike¹⁰ pa se sve, narav, položaj i djelovanje čovjeka, te bit¹¹ i narav Boga, može prikazati znanstvenom točnošću jer su na taj način i određeni.¹²

Spinoza Boga smatra jedinom supstancijom. Za njega je supstancija¹³ „ono čijem pojmu nije potreban pojam neke druge stvari¹⁴ da bi se iz njega oblikovao». Supstancija kao takva konstituira se atributima¹⁵ te razum njih shvaća bitnima. Različita stanja supstancije nazivaju se modusi.¹⁶ U tome pogledu, Bog je beskonačna supstancija, a svijet i čovjek su konačni modusi. Konačno je ograničeno nečim drugim iste naravi; primjerice, od tijela se može misliti nešto veće, ali tijelo ne može biti ograničeno mišlju jer tijelo i um nisu iste naravi.¹⁷

¹⁰ «Etika (grč. ethos = običaj, ethikos = moralan, ćudoredan) filozofijska disciplina koja ispituje ciljeve i smisao moralnih htjenja, temeljne kriterije za vrednovanje moralnih čina kao i uopće zasnovanosti i izvor morala». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 120.

¹¹ «Bit (grč. ousia, to ti en einai, lat. essentia) ili suština – ono što tvori postojanu prirodu neke stvari, temelj njezine određenosti, osebnost nečega i stalni izvor njegovih bitnih svojstava». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 59.

¹² Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 211.

¹³ «Supstancija je cjelina složena od forme i materije». Cit.: Kunzmann, P., Burkard, F.-P., Wiedmann, F., *Atlas filozofije* (Zagreb, Golden marketing), 83.

¹⁴ «Stvar (lat. res) izvansvjesno-postojeći, zbiljski, osjetno-doživljajni, tjelesni, pojavni, dakle prostorno ograničeni, realni predmet». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 381.

¹⁵ «Atribut (lat. attributum = pridijeljen, dodijeljen) kao filozofijski pojam već od Aristotela, za razliku od slučajnih svojstava, označava bitno, nužno svojstvo neke stvari, koje se može pomišljati i neovisno od stvari same». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 50.

¹⁶ «Modus (lat.) način. U ontološkom smislu konkretni način očitovanja bitka, bivanja i stanja; nestalno svojstvo supstancije za razliku od atributa kao stalnog svojstva». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 262.

¹⁷ Usp.: Kunzmann, P., Burkard, F.-P., Wiedmann, F., *Atlas filozofije*, 109.

Bog je apsolutni beskonačni bitak koji u sebi ne uključuje nikakvu ograničavajuću negaciju te je kao jedna supstancije nedjeljiv. Poznata je Spinozina usporedba «Deus sive natura» (=Bog i/ili priroda), kojom je Spinoza htio objasniti «njegovog» Boga. Naime, iz toga proizlazi da je Bog stvaralačka priroda i sve što jest, postalo je po njemu i on to kao takvo održava u bitku, tj. omogućuje (dopušta) mu da opstoji.¹⁸

1665. u pismu Blyenberghu Spinoza je u oštrim crtama opisao svoj nauk o Bogu: «Jer, dok teologija Boga stalno i ne bez razloga predstavlja kao savršenog čovjeka, onda je prema tome primjereno da se u teologiji kaže da Bog nešto želi, da Bog osjeća nevoljkost nad djelima bezbožnika i da se raduje djelima pobožnih. U filozofiji pak jasno se spoznaje da se oni atributi koji čovjeka čine savršenim ne mogu pripisati i podmetnuti Bogu, isto kao da bi se ono što slona i magarca čini savršenim htjelo pripisati čovjeku; ovdje takve i slične riječi nemaju mjesta i ne mogu biti uporabljene a da ne dođe do potpune zbrke pojmova. Da bi se govorilo filozofijski, ne smije se reći da Bog od nekoga nešto traži i da mu se nešto dopada ili da mu je ugodno. Sve su to ljudski atributi koji kod Boga nemaju mjesta.»¹⁹

Jedna od bitnih Spinozinih teza jest: da bi se bilo čovjekom potrebno je imati misaono iskustvo²⁰ i znanje²¹ Boga. On čovjeka vidi različitog od supstancije, ali je bitno povezan s njom. Kaže da se bit čovjeka sastoji iz određenih modifikacija Božjih atributa.²²

Ono zbog čega se Spinozu ponajviše osuđivalo jest njegova kritika religije koja je oštro naglašavala da se Bog i čovjek moraju razdvojiti logički i ontologijski. Dakle, smatrao je pogrešnim prikazivati Boga antropomorfistički ili kroz doktrinarne

¹⁸ Usp.: Kunzmann, P., Burkard, F.-P., Wiedmann, F., *Atlas filozofije*, 109.

¹⁹ Cit.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 206.

²⁰ «Iskustvo (grč. empiria, lat. experientia, njem. Erfahrung, eng. experience) neposredno doživljavanje, ono što je neposredno doživljeno. Također: skup svih na neposrednom doživljavanju zasnovanih spoznaja». Ci.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 190.

²¹ «Znanje (njem. Wissen) rezultat spoznaje, objektivno zasnovana uvjerenost u istinitost nekog suda ili sudova, također sud ili skup sudova u čiju je istinitost netko s pravom uvjeren». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 436.

²² Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 219.

postavke govoriti o Božjoj egzistenciji; Bog nije biće izvan svijeta niti je njegov izvanjski uzrok.²³

Stvarnost,²⁴ sve što jest, stvari i ideje,²⁵ postoji jedino ukoliko je uključeno u Božje atribute. Tijela su modusi Boga pod atributom protežnosti, dok su ideje modusi Boga pod atributom svijesti.²⁶ U odnosu duh i tijelo Spinoza naglašava paralelizam pritom ukazujući da su to dva vida jednog individuuma.

Spinoza je smatrao da se sve zbiva nužno te da se s obzirom na to čovjek ne smije ni zbog čega ispunjavati besplodnim emocijama.²⁷ Uočivši nestalnost ljudskog života i slabost ljudske naravi, smatrao je većinu ljudskih tradicionalnih vjerovanja običnim praznovjerjem.²⁸

Bog zamišljen kao supstancija i vlastiti uzrok suprotnost je tradicionalnim predodžbama Boga. Također, Spinoza odlučno pobija da je Bog bio obdaren razumom i voljom. Ali, iako Boga smatra kao jedinim slobodnim uzrokom, Bog u toj svojoj moći ne može učiniti da ono što jest da ne bude. Slobodu cjeline Spinoza vidi u nužnosti pojedinačnih bića, koja su dijelovi te cjeline, da budu onakva kakvima su određena od Boga. Prema tome, svaka je pojedinačna stvar određena od Boga te kao takva ne može sama sebi odrediti da nešto učini ili ne učini, a da to nije proisteklo od Boga.²⁹

Bit konačnoga bića je nužna. U suprotnome bi Bog morao biti drugi. Iz supstancije ne proizlazi dokidanje egzistencije konačnoga bića, već iz drugih konačnih bića.

²³ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 207s.

²⁴ «Stvarnost (lat. res corporales = tjelesne stvari) zbirni pojam za sve stvari, stvari kao neslobodne, bezlične, materijalne predmetnosti, podvrgnute samo zakonima mehaničke nužde». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 381.

²⁵ «Ideja (grč. idein = vidjeti, odnosno: idea i eidos = lik, izgled, lice, spoljašnost, forma). Npr. Demokrit govori o ideji atoma, što znači: oblik ili forma atoma. (...) Prenijeto sa osjetilnog na misaono područje, ideja označuje misaoni uzor ili paradigmu». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 165.

²⁶ Usp.: Kunzmann, P., Burkard, F.-P., Wiedmann, F., *Atlas filozofije*, 109.

²⁷ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 201.

²⁸ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 208.

²⁹ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 215.

Činjenica je da su konačna bića samo usposobljenja jedne jedine supstancije. Naime, iz supstancije nužnim načinom proizlazi sve što jest i točno tako kako i jest, a nasuprot tome postoji i stvorena narav. Stvorena narav je sveukupnost nužno opstojećih bića koja se nalaze u raznim međuodnosima, a to uključuje i međusobnu suprotnost, tj. moć konačnih bića da jedno uništi drugo.³⁰

SPOZNAJA³¹

Ideje ljudskog duha su adekvatne i istinite ako se odnose na Boga. Svaka istinita ideja je u Bogu (ideje su modusi Božjeg atributa koji misli). Istinite ideje su jasne te time uključuju sigurnost svoje istine. Nema drugog kriterije izvan sebe.³²

Spoznaja nije djelatnost za sebe, već joj je osnovna svrha. Duh bi trebao znati što više i što bolje, kako bi bolje upravljao sobom i postavljao si pravila vlastitog djelovanja.³³

Postoje tri načina spoznaje:

1. Osjetna spoznaja – nastaje afekcijama, može stvoriti pobrkane pojmove;
2. Racionalna spoznaja – rezultat zaključivanja s općih pojmova;
3. Intuitivna spoznaja – spoznaja u odnosu na apsolutno.

Ispravnom se spoznajom dolazi do spoznaje Boga, stoga osjetna spoznaja nije za to pogodna jer može voditi do zablude, tj. krive spoznaje. Najpogodnije spoznaje su racionalna i intuitivna jer se oslanjaju na «nevarljive» čovjekove aspekte.³⁴

Spinoza je smatrao da je ljudska narav bitno spoznaja. tim je stavom slijedio i opći stav svoje epohe, racionalizma, ali i filozofiranja uopće. No, spoznaju nije smatrao tvorcem ljudske naravi, već ju je smatrao sredstvom pronicanja u narav čovjeka kao

³⁰ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 218.

³¹ «Spoznaja – jedan od osnovnih oblika čovjekova bivstvovanja, djelatnost kojom otkrivamo istinu; također: rezultat te djelatnosti, isto što i znanje». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 377.

³² Usp.: Kunzmann, P., Burkard, F.-P., Wiedmann, F., *Atlas filozofije*, 111.

³³ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 220.

³⁴ Usp.: Kunzmann, P., Burkard, F.-P., Wiedmann, F., *Atlas filozofije*, 111.

djela jedinstva svega što jest. Dakle, pravi cilj je samo ona spoznaja pogodna za pronicanje ovako shvaćene i postavljene ljudske naravi.³⁵

AFEKTI³⁶ TE POIMANJE DOBRA³⁷ I ZLA³⁸

Afekti, odnosno strasti su za Spinozu ljudska djelovanja među sobom povezana općim ljudskim zakonima. Tri primarna afekta su požuda (nagon za sviješću samoga sebe), radost i žalost.³⁹

U Spinozinom filozofiranju, u središnjem etičkom nauku nalaze se afekti. Oni se korijene u porivu ustrajanja u vlastitom bitku. Taj je poriv posljedica nužnosti supstancije i nužnosti svega proizašlog iz nje. Ako se poriv odnosi na duh, tada on postaje voljom. Ako se pak odnosi na duh i na tijelo, tada postaje težnjom.⁴⁰

U poimanju dobra, odnosno zla, Spinoza ne vidi izrazito Boga ili njegovu neprisutnost, već ih vidi kao ono što pomaže ili odmaže čovjekovu zbilju.⁴¹

Iz strasti proizlaze najveće iluzije⁴² koje priječe čovjeku njegov put do savršenstva te su kao takve i izvor čovjekovih pogrešaka. Problem je u čovjeku jer ne zna kako

³⁵ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 204.

³⁶ «Afekt – redovito kratkotrajno, ali snažno čuvstveno uzbuđenje, praćeno značajnim fiziološkim promjenama u organizmu». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 12.

³⁷ «Dobro – opći problem u etičkom određenju i vrednovanju ljudskog djelovanja. (...) U suvremenoj fenomenološkoj etici dobro znači realizaciju vrednote». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 93s.

³⁸ «Zlo je zapravo prouzročeno slobodnom odlukom volje nekog stvora koji se takvom slobodnom odlukom stavlja u suprotnost prema dobru (...) tako da se zlo ne može zamisliti bez dobra. Zlo nije samo manjak dobra nego izričito odlučno nijekanje dobra». Cit.: Rahner, K., Vorgrimler, H., *Teološki rječnik*, 669.

³⁹ Usp.: Kunzmann, P., Burkard, F.-P., Wiedmann, F., *Atlas filozofije*, 111.

⁴⁰ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 221.

⁴¹ Usp.: Kunzmann, P., Burkard, F.-P., Wiedmann, F., *Atlas filozofije*, 111.

⁴² «Iluzije – pogrešne interpretacije objektivno danih ili prethodno doživljenih podataka». Cit.: Filipović, V., *Filozofijski rječnik*, 169.

razumjeti svoje strasti, koje svojom jačinom mogu prikriti prave uzroke pa se čovjeku pričinjava da ono slobodno čini ono za čime žudi.⁴³

«Sve ono što u strahu podsjeća na neko prošlo dobro ili zlo ljudi uzimaju kao naviještanje, (...), te, zamjenjujući vjeru praznovjerjem, smatraju da je čin pobožnosti pokušati zlo odvratiti molitvom i žrtvom. Budući da su strahu i nadama najpodložniji ljudi koji žude za nestalnim probicima, (...) nastaju najtvrdokornija praznovjerja. Snažne emocije straha i nade nemaju nikakvu stalnost (...), pa iz toga nastaju ratovi i revolucije koji idu za promjenjivim ciljevima, jer masa, vođena nestalnim strastima, svoje vladare čas drži za bogove a čas ih se odriče i mrzi ih».⁴⁴

Upravljanje strastima je bit Spinozina nauka o njima, a ne njihovo poništavanje, izbjegavanje ili prevladavanje. S obzirom na već spomenuto da konačno dokida konačno, tako i strasti mogu biti obuzdane i dokinute većim, jačim strastima. Dakle, naš je cilj svjesno i namjerno pronalaziti takve strasti i njima nadomjestiti one stare. To je umsko upravljanje strastima te je samo u tom smislu čovjek slobodan.⁴⁵

ZAKLJUČNA MISAO

U svome filozofiranju, Spinoza nikad nije mijenjao svoje temeljne pretpostavke i motive. Razvijao se samo onoliko koliko je bilo potrebno da zadovolji svoje osobne potrebe spoznaje, da zadovolji svoj um. Sa toga gledišta, njegova je filozofija završena i dokazana. Pokušaji ostalih, tj. onih koji su proučavali njegovu filozofiju kao pokušaj mijenjanja svjetovnog razmišljanja, urodili su skeptičnim osjećajem za njegov nauk te je vjerojatno zbog toga bilo negativnih reakcija i optužbi.⁴⁶

Od samih početaka filozofiranja, filozofija je obećavala blaženstvo i ugodu u činu spoznaje. Nasuprot tome, javlja se Spinozino filozofiranje gdje ugoda proizašla iz

⁴³ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 222.

⁴⁴ Cit.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 209.

⁴⁵ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 223.

⁴⁶ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 212.

spoznavanja ne nadmašuje ljudsku konačnost, već je smatrana njenim radosnim prihvaćanjem i ljubavi prema naravnom poretku.⁴⁷

Čovjek se nalazi u nužnom i konačnom te je i sam takav. Jedini mogući način na koji čovjek može biti slobodan jest da čovjek živi u punini sve svoje mogućnosti, da dobro zna koje su i da ih ne propušta; da se ne plaši vlastite ograničenosti; te da živi u najvećoj žudnji sebe sama.⁴⁸

Na kraju, Spinoza dopire do spoznaje koja nadmašuje svaku umsku spoznaju i koja je kao takva i najdublja strast. To je strast bitka prema samome sebi. U toj strasti Spinoza vidi krajnji smisao i cilj svake spoznaje pa i samo opstanka.⁴⁹

Spinoza nije utjecao na filozofiju u strogom smislu riječi. Njegova su razmišljanja navodila ljude na pobune, mržnju i prezir prema njemu samome jer je vjerojatno uspio poljuljati neke temelje na kojima su isti zasnivali smisao svog života. Naime, Spinozi to nije bila namjera. On je najvjerojatnije samo htio izreći svoje mišljenje, kao što je i drugima dopuštaju da izriču svoje. Druge nije optuživao i osuđivao jer je potpuno poštivao tuđu slobodu, dok se drugi nisu na taj način odnosili prema njemu.

⁴⁷ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 221.

⁴⁸ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 223.

⁴⁹ Usp.: Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije*, 226.

BIBLIOGRAFIJA

Barbarić D., *Filozofija racionalizma, Hrestomatija filozofije* (Zagreb, Školska knjiga, 1997.)

Filipović, V., *Filozofijski rječnik* (Zagreb, Matica hrvatska, 1965.)

Kunzmann, P., Burkard, F.-P., Wiedmann, F., *Atlas filozofije* (Zagreb, Golden marketing)

Rahner, K., Vorgrimler, H., *Teološki rječnik* (Đakovo, Forum bogoslova, 1992.)

Spinoza, B. de, *Etika* (Zagreb, Demetra, 2000.)

<http://plato.stanford.edu/entries/spinoza/>

<http://www.philosophypages.com/ph/spin.htm>